

Gesztelyi Hermina

Mit keres a szoknya az asztalon?

Bethlen Kata fogarasi adományainak elemzése

Bethlen Kata templomi adományaival érthető módon elsősorban a művészet- és textiltörténészek foglalkoztak, akik főként a fonalas munkákra vonatkozóan járták körül alaposan az anyaghasználat, a technikai kivitelezés és az alkalmazott mintavilág kérdéseit. E kutatások során a szöveges források leginkább a munkafolyamat pontosítása és az adományok datálása szempontjából váltak érdekessé. A társadalomtudományok egyik szemléletformáló iránya, az új anyagikultúra-kutatás az egyén és a tárgyak kölcsönhatásának vizsgálataival helyezte tágabb kontextusba a tárgyi kultúra különböző darabjait. Figyelembe véve mindezen megközelítések eredményeit és megfontolásait, jelentősen arra vállalkozik, hogy az irodalom- és kultúra tudományos eszközeivel, módszertani apparátusával, valamint a mikrotörténeti elemzések tanulságainak felhasználásával értelmezze Bethlen Kata fogarasi adományait. Ennek lényeges feltétele, hogy a különböző szövegtípusok (önéletrészlet, imádság, végrendelet, lexikon, vizitációs feljegyzés) elsősorban nem adatok tárházaként tűnnek fel, hanem az énnarratív megalkotásának terepeként. Ugyanígy az identitásképzés eleme a textilkészítés is, amely másfajta nyilvánosságban és eltérő eszközökkel teszi láthatóvá az egyént.

A patrónáról tudható, hogy egész életében elkötelezetten támogatta a református egyházat, többek között templomi berendezésekkel és úrvacsorai eszközök adományozásával, amelyet a halálakor készített búcsúztatók is rendszerint megemlítenek.¹ Az általam korábban elemzett, az evangélisták szimbólumait ábrázoló textíliáival kapcsolatosan megfogalmazódott, hogy ikonográfiája illeszkedik ugyan a templomi térhez, és az abban betöltött rendeltetéséhez, ám mégis ritkán találkozunk hasonló darabokkal – a kutatók figyelmét is ezzel vonták magukra az adományok.² Még inkább rendhagyónak tűnik a fogarasi szószéktakaró és úrasztali terítő, amelyek különlegességét mutatja az élénk színvilág és a ritka minták, a megjelenített természeti téma a rendkívül aprólékosan és precízen kidolgozott erdei állatokkal és vadászjelenetekkel, amelyekhez remekül igazodik a tűfestéstechnika naturális hatá-

1 „De adott ez özvegy Jésusa számára. / Erdélyben két tíznel többnek adakozott, / Magyar országra-is jósága ki hatott” BOD Péter, *Tiszta, fényes, drága bíbor*, Kolozsvár, Páldi, 1762, C6v–C7r.

2 Az evangélisták szimbólumait ábrázoló korai újkor magyar textíliák szakirodalmi áttekintéséhez és Bethlen Kata olthévízi adományához lásd GESZTELYI Hermina, *Református terítő unitárius közegben: Bethlen Kata 1735-ös olthévízi textíliájának felekezeti jelentősége* = „Te Deum laudamus...” *Teológia, liturgia és vallási élet Erdélyben a 18. század végéig*, Keresztény Magvető, 2017/2–3, 345–358.

sa.³ A megszokott egyházi ikonográfiától így erősen eltér a két fonalas munka, még ha a református liturgia nem is szabályozza az adományok kinézetét, ezért válhattak a hétköznapi használati tárgyak is a templombelső díszéivé. A kivitelezés, a motívumok és aanyaghasználata z, a mímegkülönböztetie darabok a gyűjtésekből ismert textíliáktól, ehhez hasonlót az európai, főként francia munkák mutatnak.⁴ A fogarasi egyház legrégebbi, 1773-as összeírása szűkszavúan ennyit jegyzett fel az adományokról: „Prédikáló Székre való Sárga Selyem tafota virágokra varrott Takaró és Úr Asztalára való Sárga Selyem virágokra varrott tafota Kerek Szép Abrosz.”⁵

Szembeötlő sajátossága még a textíliáknak, hogy a szakszerű munkáról árulkodó hímzéseket néhol félbevágta az illesztés, amely egyértelművé tette a fonalas munka átalakítását, eltérő eredeti rendeltetését. Palotay Gertrúd foglalkozott először alaposabban a fogarasi szószéktakaróval és terítővel Bethlen Kata egyéb fonalas munkáinak kontextusában. A korábbi funkciót az átalakítás jól látható nyomai mellett Bethlen Kata és Teleki József nevének, valamint a két család címerének szerepeltetéséből vezette le, amelyek utólag kerültek a szószéktakaróra. Meggyőző érvelése szerint a textíliák a patróna menyasszonyi szoknyájából készültek.⁶ A viselettörténet felől közelítve F. Dózsa Katalin azzal erősítette meg e valószínű feltételezést, hogy figyelembe véve az adományok jelen formáját és az átalakítás nyomait, illetve a korabeli divatlapok mintáit, rekonstruálta Bethlen Kata lehetséges menyasszonyi ruháját – amely tehát összeállítható a fennmaradt darabok alapján.⁷ A tágabb európai kontextus feltárása mellett a magyar folklór felől is értelmezték a fonalas munkákat. Kőváriné Fülöp Katalin az egyes minták néprajzi jelentését ismertette tanulmányában, alátámasztva ily módon is az esküvői használatot; megállapítása szerint ugyanis a szerencsehozó motívumok mindalkalmazkodnak a házasságkötés alkalmához. A korábbi szakirodalmi megállapításokat beépítve Kőváriné adja a legteljesebb leírást az adományok mai állapotáról: „A leltár tehát egy szószéktakarót és egy úrasztali terítőt említ, mindkettő taftból, a z a z lág y, puha esésű, selyemből készült. [...] Mindkét terítő dohányszínű selyemből való, a r a n y szálal hímzett skófiomos vertcsipkével szedve. Az aszalterítő kerek lapja körül – ugyanazon anyagból – széles fodor esik alá. A terítőkön feltűnik néhány szerkezeti varrás, jól látható, hogy egyes hímzészítések – a varrás mentén – szét van vágva. Ez arra utal, hogy a hímzett selyem valamikor más célra készült, s csak utólag alakították át templomi terítőkké. Eredeti rendeltetését a szószéktakaróra hímzett két medallion magyarázza. Az egyikbe a széki gróf Teleki, a másodikba a bethleni gróf Bethlen család címerét hímezték, s a virágkoszorún kívül

3 F. DÓZSA Katalin, *Árva Bethlen Kata szószéktartója és úrasztali terítője a fogarasi református templomban = Írott és tárgyi emlékeink kutatója: Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum–Budapesti Történeti Múzeum–Hadtörténeti Intézet, 2002, 221–248, 231.

4 *Uo.*, 229–231.

5 Idézi PALOTAY Gertrúd, *Árva Bethlen Kata fonalas munkái*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1940 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 117), 20.

6 *Uo.*, 20–22.

7 F. DÓZSA, *i. m.*, 221–248.

esőkarikában Teleki József és Bethlen Kata nevei olvashatók.⁸ Az eredeti funkcióra vonatkozóan írásos forrással nem rendelkezünk ugyan, ám a megalapozott érvelés hatására a szakirodalom evidenciának tekinti, hogy a fogarasi adományok Bethlen Kata menyasszonyi ruhájából készültek.

A patróna életében, egyháztámogatásában kiemelt jelentősége volt az olthévízi és a fogarasi gyülekezetnek, hiszen ezeken a településeken Bethlen Kátának és Teleki Józsefnek családi birtokaik voltak, illetve a templomok építtetésében is fontos szerepet játszottak. Az adomány is e két helyszínhez kötődik, hiszen 1722-es olthévízi házasságkötésük alkalmával viselte Bethlen Kata a menyasszonyi ruhát, amely átalakítva végül a fogarasi templomúrasztalának ésszószejékéntakarája lett. Arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy pontosan mikor kerülhettek a gyülekezet tulajdonába a textíliák – hiszen a már idézett legrégebbi összeírás 1773-ból származik –, ám a házasságkötés és Bethlen Kata halála behatárolja a templomba kerülés időpontját, amely így 1722 és 1759 közé tehető. Ennél pontosabb intervallumot Palotay Gertrúd feltételezése jelöl ki, aki szisztematikusan számba vette Bethlen Kata összes fonalas munkáját. A *Iubar Solis Iustitiae*, az olthévízi gyülekezeti naplóegyik 1735-ös bejegyzése a fogarasihoz hasonló textíliát rögzít: „szép mesterséggel maga tulajdon kezével varrott asztali szőnyeggel (melyben vagyon két kereken varrott ablakban megszőtt feketével kígyó címer).⁹ E leírás ugyan nem teszi egyértelművé az egyezést, ám a címerek említése megteremti ennek lehetőségét, hiszen ezeken kívül nem ismerünk a patrónától más, családi címerrel ellátott adományt.

Szintén ezt az érvelést támaszthatja alá az is, hogy a rendelkezésünkre álló források és adatok alapján (a fogarasi megelőzően) az olthévízi adományozás tűnik indokoltnak. Hiszen Bethlen Kata és Teleki József itt tartották az esküvőt, amely után Olthévizen telepedtek le, ahol a református gyülekezetet közösen hozták létre; a templom építtetése és adományokkal való ellátása is az ő nevükhöz fűződik. Logikusan következne ezekből az előzményekből, hogy a menyasszonyi szoknyából készült egyedülálló darabot, amely szoroson kötődött Olthévizhez, Bethlen Kata az ottani eklézsiának adományozza. Meggyőző magyarázat adhatja erre Palotay elképzelése, amely szerint a terítő először az olthévízi, majd a fogarasi templomúrasztalát díszítette.¹⁰ Ezt erősíti továbbá a Bethlen Kata által támogatott fogarasi építési folyamatok 1758–1759 körüli befejezése, illetve az eklézsiáról és fogarasi eltemetetéséről szóló végrendeletei: „[...] azért a zon alkalma tössággal ily sok és terhes s hosszas nyavalyák között elalélt s elenyészéséhez közelítű testem itt Fogarasban takarítassék el arra hagyatott elégséges fundusból és a zon alkalma tössággal az ecclesia dolgait is igazítű méltóságos urak s telédjek tartatásokra az ecclesia semmit ne

8 KÖVÁRINÉ FÜLÖP KATALIN, *Árva Bethlen Kata fogarasi terítőjének néprajzi vonatkozásai = A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1992–1993*, szerk. GAZDA László, MÓDY György, Debrecen, Debreceni Déri Múzeum, 1994 (A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai LXX), 311–329, 312–313.

9 *Iubar Solis Iustitiae – Az igazság napjának fénye*, 86. Az Olthévízi Református Egyházközség tulajdona. A naplót Olthévíz első református lelkésze, Vásárhelyi János 1727-ben kezdte vezetni, s a soron következő lelkészek is folyamatosan feljegyezték a fontosabb gyülekezeti eseményeket.

10 PALOTAY, i. m., 21.

kölsön lévén ahhoz kívántató minden költséges dolgok háza mnál.”¹¹ Mindez kellő apropót jelenthetett e kiemelt adomány átkerülésére, ráadásul a fogarasi templom méretei és története miatt jóval reprezentatívabb helyszín volt. Ha tehát a töredékes adatok alapján elfogadjuk az olthévízi és a fogarasi adomány egyezését, akkor a textília feltételezhetően 1735 és 1759 között került a fogarasi gyülekezet birtokába. Ezen belül is legvalószínűbbnek az ’50-es évek, szűkebben az 1758-as és 1759-es dátum tűnik, amire a továbbiakban még részletesen kitérek.

Fogaras jelentőségét történelmi múltja alapozta meg, hiszen az erdélyi fejedelmek egyik központja volt; rendszerint a fejedelemasszonyok nyerték hitbérül.¹² Ennek következtében az egyháztámogatás Fogarason olyan neves patrónához kapcsolódott, mint Lorántffy Zsuzsanna és Bornemisza Anna, akiknek adományai szintén a mai napig a gyülekezet tulajdonában vannak.¹³ Ám a 17. században a református templom még a várhoz közel helyezkedett el, egészen addig, amíg 1704-ben a Habsburg katonák szét nem lőtték a tornyát. A közösség a középkori várkaplnát vette birtokba, ahonnan azonban kitiltották őket; ezt a katonatisztek üzenete rögzíti: „[...] azt izenték volna, hogy az Fogarasi városi református státuszon lévő Incolák az várban lévő templomban isteni szolgálatra béne járjanak, mert semmiképpen ez mlsgenerális ő excellentiája meg nem engedi, sem ez militzia azt nem pialhattya, hogy az városiak olyan felesen az városba bé járjanak hanem magokk keressenek kün az városon templom helyet, és csinállyanak templomot, de az előbbi templom helyen ne építcsenek sem kőből, sem fából, sem penig sövényből, mert oda is építeni meg nem engedik [...] mert az várban való templomot nem az városiak számokra hanem az fejedelmek magok számokra építették volt.”¹⁴ Ennek következtében új telken indult meg az építkezés, Teleki József jelentős támogatásával. A szakirodalomban az 1712-es és az 1715-ös dátum lehetséges felamunkálatok megkezdésére vonatkozóan, a katonatisztek 1712-es üzenetét figyelembe véve pedig valószínű, hogy 1715-re első formájában már elkészült a templomépület. Ezt az egyháztámogató református fejedelmeknek emléket állító kőfaragványokon, a város templomban látható címerén és a Bethlen-család címerén látható 1715-ös évszám is alátámasztja.¹⁵

11 Fogaras, 1759. május 13. Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltár, C3 Fogarasi Egyházközség levéltára, 1. doboz, 45. tétel (autográf).

12 FEJÉR Tamás, *A fogarasi református eklézsia egyházi státusa a 17. században*, Erdélyi Múzeum, 2012/3, 124–137, 124.

13 Érdemes itt megjegyezni, hogy e patrónák különböző tevékenységei olyan hagyományt mutatnak fel, amely a nők számára adott volt, és amelynek folytonosságában elhelyezhették magukat – alakítva is ezzel a kijelölt teret. Erre utal a levelezés gyakorlataival kapcsolatban Hopp Lajos is: „Özvegységének magányos esztendeiben alkalmi levelezőből szinte hivatalos levélíróvá lett, s bár elödeiközött a főúri levélstílusnak jeles női képviselői vannak (Rákócziné Lórántfi Zsuzsanna, Apafiné Bornemisza Anna, Thökölyné Zrínyi Ilona), nem akad olyan főnemesi hölgy, akinek a levelezése ennyire megütötte volna a kor irodalmi szintjét.” HOPP Lajos, *Bethlen Kata = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 390–395, 391.

14 *A fogarasi katonatisztek üzenete, hogy híveink a vártemplomba ne járjanak*, 1712, Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltár, C3 Fogarasi Egyházközség levéltára, 6. doboz, 297. tétel.

15 Lestyán Ferenc szerint a templom 1712 és 1715 között készült el, míg F. Dózsa Katalin és Korompay György szerint 1715-ben kezdték el építeni. LÉSTYÁN Ferenc, *Megszentelt kövek: A*

Az épület mai formájának kialakítása több fázisban zajlott, így a templom befejezését illetően sem egységes a szakirodalom. Annyi bizonyos, hogy 1757 és 1759 között került sor a templom beboltozására, a zsindefedél cserépre cserélésére, a nyugati kőkarzat megépítésére és új padok készíttetésére.¹⁶ E munkálatok támogatója Bethlen Kata volt, aki férje unokaöccsével, Teleki Lászlóval folytatott levelezésében is többször említést tett az aktuális állapotokról: „A fogarasi ecclesiáról (kire elhiszem, távullétében is kedves Öcsémura gondoskodását elméjével kiterjesztette eddig is) most is írhatom, hogy a temploma szépen elkészült, oda mentem vala magam is hintón, nekem minden igen tetszik. Minthogy az egész templom a boltozás miatt fejér, illetlennek ítélem belé a fakart, kőkart alkuván, tíz rhéneset meg is adék előre Boldesnek, 50 rhénesbe alkudván meg őkegyelmével. A székeken dolgoznak most, talán az innepekre elkészülnek azok is. Melly előttünk lévő szent innepekre, hogy Isten ő szent felsége kedves Öcsémura mat szép úri házával által tégye, azokat idvességesen eltölteni engedje, az új esztendőnek is új lelki testi bőv áldások vételével s elérésével megörvendeztesse, sok újokra virrassza, szívemből kívánom.”¹⁷

A fogarasi templom Bethlen Kata végrendeleteiben is vissza térő szereplő, ezekből derül ki, hogy az egyházzal az iskola támogatásával és a tanító fizetéséhez való hozzájárulással is gondoskodott.¹⁸ A település kiemelt szerepét mutatja az is, hogy a patróna – leveleinek keltezése alapján – egyre többet tartózkodott itt, valamint nyughelyül is Fogarast választotta, sírja ma is a templomkertben látható Bod Péter

középkori erdélyi püspökség templomai, Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, 2000. <http://mek.oszk.hu/04600/04684/html/1330.html>; F. DÓZSA, i. m., 224; *Magyar Református Templomok*, szerk. Kováts J. István, Bp., Athenaeum, 1942, 237.

16 „Másodsor a fogarasi templombeli kar tsinálásáért ígért pénzt ki számlálta m azon kívül amit előre adtam az 48 M forintokat a papom Málnási úr kezibehagyván, hogy meg adattassék az kőművesnek, arra az Ecclesia ne költsön.” Fogaras, 1759. május 13. Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltár, C3 Fogarasi Egyházközség levéltára, 1. doboz, 45. tétel (autográf).

17 *Arva Bethlen Kata Levelei*, s. a. r. LAKATOS-BAKÓ Melinda, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002, 178. Lásd még: „A fogarasi templom, Istennek hálá, egészen kész, csak székek héjával vagyunk, most azon dolgoznak. Úgy beszélük, nem gondolhatná az ember, mely szép, hangos, szép compendium templom az; valaki megnézi, mindennek egész contentuma van benne.” *Uo.*, 176.

18 „Kívánván pedig újabb dolgokról magam akaratját megírni, tettem le Rákoson az Bod Kati ládjában, egy zacskóban ezer magyar forintot, ezt az végre, hogy ha addig Isten kiszólít ez világból, míg én ezt bizonyos jó helyre kiadhatnám, kedves édes bátyámura m Bethlen Imre uram adja ki valami jó helyre közönséges társaságnak, az Fogarasi Reformata Eklésiának, és annak interestefordíttassék megmásolhatatlan képpen az odavaló reformatusskóla mesternek, hogy fizetése megtöbbletül, vihessenek alkalmas embert arra, hogy az mostani elromlott állapotban ne maradjon azon skóla, hanem vegyék fel szívekre és lelkekre, az kiket illet ezen dolognak orvoslása, mind az skólának, mind az eklésiának szintén utolsó romlásra jutott állapotját, melyet én bizony keserves lélekkel szemléltem és szemlélek. Az mely ötszáz forintokról való kontraktust általadtam az eklésiának, ha az én éltemben egzekutíóval fel nem vehetnének öcsém, Bethlen György uramtól, és az én holtom után felvénnek, azt is fordítsák az mester fizetésére és mellette való préceptornak.” 1758. december 12.; „Tetszvéna z mennyei Úrnak szörnyű terhes nyavalyákközött is életemet nyújtani, azalatt alkalmatosság adván elé magát, az feljebb írt ezer forintot, melyet is az fogarasi iskola számára hagytam volt, kezemhez vettem és magam kiadtam, melyről is kívánom ez írásomathagyni.” 1759. április 17. Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári Gyűjtőlevéltár,

sírversével együtt.¹⁹ Szintén Bod Péter nevéhez kötődik az az emléktábla, amely a torony oldalán, a bejárat fölött helyezkedik el, és amely nagy valószínűséggel a patróna halálának első évfordulójára készült.²⁰ Nemcsak Bethlen Katának, hanem a nevéhez fűződő építési fázis lezárultának is emléket állít, és jól érzékelteti, hogy a fogarasi református egyház és maga Bod Péter sem engedte, hogy a patróna támogatásának emléke feledésbe merüljön, maradandóvá és jól láthatóvá téve ezzel Bethlen Kata gyülekezetért tett gesztusait. A fogarasi eklézsia kiemelt szerepet játszott tehát Bethlen Kata életében, egyháztámogató tevékenységében, ami magyarázza totadhatarra is, hogy a menyasszonyi ruhájából készült egyedülálló jelentőségű textília miért került végül ide.

Ez a rendhagyó tárgy történet, az átalakítás és az eredeti funkció önmagában is különlegessé teszi az adományt, amelyhez hasonló református templomokból nem ismerünk. A katolikus analógiák jelentenek támpontot, náluk ugyanis szokás volt a jegykendők és az esküvői szoknya felajánlása az egyháznak, amelyre a családi címereket rendszerint utólag, az adományozáskor hímezték rá.²¹ E textíliák komoly értéket képviseltek, amely elsősorban a felhasznált anyagoknak köszönhető, de legalább ilyen fontos a reprezentatív szerepük – amelyet a címerek tettek láthatóvá. Egy ne-

A8 Árva Bethlen Kata hagyatéka, ÁBK egyik végrendelete (1758. dec. 12.) és pótzáradék (1759. ápr. 17.). Ennek előzményeként ld. a fogarasi egyház községyek gondnokának, valamint a fogarasi református egyháztanácsnak írt leveleket, amelyekben az iskola és a tanító ügyéről esik szó, Bethlen Kata ekkor ígerte meg a testamentumban rendelt támogatást. *Uo.*, 171–172; 180–182.

19 „Teste e kő alatt Gróf Bethlen Katának, / Lelke szent kezébe vagyon Jézusának, / Kibe hitt, s, kit tartott megváltó Urának, / Magát alázatos hív szolgálójának. / Ezer hét százban lett világra jövése, / Ötven kilentzedben innen kimenése, / Özvegyi életben két izben lépése, / Ebben sok ideig kegyesen élése. / Atyafi szerető, kegyes Istenfélő, / Szegényt, oskolákat javával segéllő; / Tiszta szent étellel másak előtt fénylő / Volt mértékletesen s, ártatlanul élő. / Ezért mindenféle rend ötöt betsülte; / Tölle félt a gonosz, és távul kerülte; / Áldott neve maradt ezt jóságra szülte, / Győzedelmi székét már égbe bé ulti.”

20 „E TORONYOLDALA TARTJA E NAGY KÖVET / E KÖ BEFOGLALJA AMAZ ÁLDOTT NEVET / MELYRŐL AKÁRKI IS MÉLTÁN PÉLDÁT VEHET / S PÉLDÁJÁT KÖVETVÉN AZ EGEKBE MEHET / GRÓFF BETHLEN KATA EZ, BETHLEN SÁMUELNEK / KIT SZÜLT NAGY BORBÁRA MINT ÉDES FÉRJÉNEK / ÉLTÉBEN HÚ TÁRSA TELEKI JÓSEFNEK, / KI VOLT FŐISPÁNNYA FEJÉRVÁRMEGYÉNEK / EZ ÜRE [!] TEMPLOMOT MÁSOKKAL FUNDÁLÁ / EZ ASSZONY AZUTÁN BOLT ÉSTSEREP ALÁ / VÉTETTE KÖLTSÉGÉT ÉRTENEM [!] SAJNÁLÁ / MELYBŐL AZ ISTENRE TÉRJEN ÖRÖK HÁLÁ / HUSZON HÉT ESZTENDŐT TÖLTÖTT ÖZVEGYSÉGBEN / MINDEN RENDEKELŐTT PÉLDÁS KEDVESSÉGBEN / ÖTVEN KILENTZEKET VILÁGI ÉLETBEN / AMIT KIVÁNT VAGYON MÁR JÉZUS ÖLÉBEN.” Bod szövegei 1760-ban, Bethlen Kata halálának évfordulójára készülhettek el. FAZAKAS Gergely Tamás, *Bethlen Kata önéletírásának és imádságoskönyvének filológiai kérdései = Az értelmezés hatalma: Módszertani tanulmányok*, szerk. TÓTH Zsombor, Bp., Reciti, 2018 (megjelenés előtt).

21 Például Batthyány Ádám lányának menyasszonyi szoknyáját többen is kérték; a nagyszombati zárda apátnőjének levelében ez olvasható: „Az édes kisasszony emlékezetéért az menyasszonyi szoknyáját adja nagyságod az mi szentegyházunkhoz... Hogyha az édes kisasszony menyasszonyi szoknyáját más szentegyházhoz ígerte volna nagyságod, bár csak az alsó szoknyájára tegyen méltóvá minket.” Idézi TAKÁTS Sándor, *A régi Magyarország jókedve*, Bp., Osiris, 2002, 94–95.

mesasszony menyasszonyi ruhájáért olykor versengtek a zárdák, templomok, hiszen adománya sokszor a teljes család pártfogását fejezte ki.²²

Bethlen Kata adományainak művészet- és textiltörténeti, valamint néprajzi szempontú elemzése tehát kimerítően megtörtént, ám ezek szinte kizárólag az eredeti rendeltetés vonatkozásában vizsgálták a fonalas munkákat, arra nem kerestek választ, hogy mit jelent az a kontextusváltás, amely a menyasszonyi ruha átalakításából, kegyességi gesztusként való felajánlásából és a templomi térbe kerüléséből következik. A gazdag és impozáns formakultúra egyértelműen az eredeti rendeltetéssel áll összefüggésben, amely megkívánta az egyedülálló jelleget, ezért is vizsgálta a szakirodalom a textília mintavilágát a házasságkötés kitüntetett pillanata felől. Palotay pedig egyértelműen megfogalmazza, hogy Bethlen Kata fogarasi adománya „minden egyházi vonatkozást nélkülöz”.²³ Csakhogy ennek a ruhának a szétvágása, átalakítása elfedi korábbi funkcióját, és úrasztali, illetve szószéktakaróként a kontextusváltás szükségszerűen új értelmezést tesz lehetővé, hiszen a templom terében a textília elsősorban az egyházi szimbolika felől olvasható. A továbbiakban arra keresem a választ, hogy az említett folyamatok mennyiben módosították a jelentését, hogyan változott meg a textília mint hordozó, és az egyén történetének ráíródásában hogyan módosul a vallási és a nyilvános énmódozás.

Ennek az értelmezésnek a lehetőségét természetesen az is megteremti, hogy az ábrázolt motívumok teológiai jelentéssel bírnak, amelyet például Bod Péter *Szentírás értelmére vezérlő magyar lexikon* című munkájában érdemes keresni, hiszen ahogyan a címlapon is olvasható, ebben „a szent írásban előforduló példázatok (typusok) és ábrázolások (emlélmák) lelki értelmek szerint röviden kivilágosítottak, sok dologka zsidó régiségekből kimagyarázta”.²⁴ Itt a legtöbb, néprajzi szempontból szerencsehozó vagy rontást, bajt távolartó szimbólum negatív jelentésben tűnik fel, mint például a kígyó, a madár vagy a róka. Ez utóbbiról olvashatjuk Bodnál, hogy „[i]gen ravasz állat, melly álnoksággal keresi magának a prédát. Vétetik a hamis prófétákért, és az eklézsia akármely család ellenségeiért, kik mint a rókák a szőlőt, az Isten eklézsiáját vesztegetik. Ének II. 15. Fogjátok meg nekünk a rókákat, a rókafiakat, kik a szőlőket pusztítják”.²⁵ A róka azonban kompozícióban jelenik meg, méghozzá a rá lecsapni készülő sással együtt, amelyet a vadászjelenettel együtt a grófi családok szokásaiként, így pedig a pompa kifejeződéseként értelmezett a szakirodalom. A sas lexikonbeli magyarázata szerint az „[ú]jjászületett ember[t], aki elhagyván a földet a mennyiekre siet, megvilágosítván a Szentlélektől, látja az Istennek titkait, és az

22 Cordula BISCHOFF, „mit eigener Handgenähet...” *Zur Funktion textiler Handarbeiten von Fürstinnen im 17. und 18. Jahrhundert = Visuelle Repräsentanz und soziale Wirklichkeit*, Hrg. Christiane KEIM, Ulla MERLE, Christina THREUTER, Herbolzheim, Centaurus Verlag, 2001, 37–52.

23 Magyar Református Templomok, i. m., 306.

24 BOD Péter, *Szentírás értelmére vezérlő magyar lexikon*, Kolozsvár, S. Pataki József, 1746. Különösen fontos lenne összevetni e jelentéseket a fogarasi lelkészek prédikációival, kiemelten Jantsó Mihály munkáival, akit Bethlen Kata több levelében megemlít, és aki hosszas betegeskedése alatt mellette volt. Vö. *Árva Bethlen Kata Leveli*, i. m., 92, 104, 110–112, 122–123, 128, 143–144, 149, 167–168.

25 Uo., 125–126.

IgazságNapijára vigyázzván, azhozzátartozókra gondottart. Ezek. I. 10. Jel. IV. 7. Esa. XL. 31.²⁶ Arókára lecsapósasban tehát meglátható az egyház védelmezésének szimbolikus kifejeződése, ahogy a vadászjelenet menekülő szarvasában is az ellenségeitől üldözött Krisztus alakja: „A’ Szarvas [...] ábrázolja A’ KRISTUST, a’ ki az ellenségtől üldöztetvén a’ nagy hegyeken, az az, a’ hatalmas Országokon sebessen el-ment, a’ maga esméretét el-terjesztette. Enek II. 9. 17.”²⁷

Bod lexikonja nemcsak azért lehet viszonyítási pont, mert a korszak egyik jelentős, nagyhatású munkája, hanem mert kiadását Bethlen Kata maga támogatta, ahogy az a nyomtatvány dedikációjából is kiderül. Emellett kitér a patróna hozzájárulására Deáki József, az erdélyi református püspök approbatioja és Borosnyai Nagy Zsigmond, a nagyenyedi kollégium professzorának verses bevezetője is. A közvetlen kapcsolat miatt kiemelten érdemes figyelembe venni a lexikon szócikkeit, amelyek közül a *menyasszony* címszó különösen izgalmas távlatokat nyit meg: „A’ maga Eklésiáját így nevezi a’ KRISTUS, a’ mellyet a’ kegyelemnek szövetsége által el-jegyzett ő magának. Hós. II. 18, 19. *El jegyezlek tégedet magamnak, és meg-esméred a’ Jéhovát.* Esa. LXII. 5. *Mint a’ Meny-Aszszonynak örül a’ Vö-Legény, azonképen örül tenéked a’ te ISTENed.* Jel. XXII. 17. *A’ Lélek-is, a’ Meny-Aszszony-is azt mondja: Jövel, az az, a’ Szent Lélek által meg-szenteltetett, Sz. indulatokkal fel-ékesítettett Gyülekezet várja a’ KRISTUST. Minthogy a’ Menyegzői Solennitásban öröm szokott lenni, azért a’ Meny-Aszszonynak ’s Vö-Legénynek szavának a’ Városban való hallatása, vétetik a’ bódlog állapotjáért a’ Városnak; nem hallatása, el-púsztulásáért. Jer. XXV. 10.”²⁸ Az Énekek énekén alapuló párhuzam – amely a nagogikusan a *róka* szócikknél is szerepelt – megengedi,²⁹ hogy az adományban egymásra íródjon az eklézsia menyasszonyként való megjelenítése és Bethlen Kata második házassága, így adományán keresztül mintegy azonosul az egyházzal,³⁰ és maga is hangsúlyosan Krisztus menyasszonyává válik. A tárgyfolytonosság is lehetővé teszi ezt az értelmezést, hiszen a saját esküvői ruhájából készült textília díszíti az eklézsiaát.*

26 *Uo.*, 130.

27 *Uo.*, 139.

28 *Uo.*, 94.

29 E metaforának komoly hagyománya alakult ki, amely tetten érhető a középkori jegyesmisztikától a gyámoltalanságot kifejező imaszövegek vissza térő trópusáig. A különböző református zsinati és hitvallási iratok egységesen kimondják, hogy a vőlegény és a menyasszony közötti házasság a Krisztus és az egyház közösségét jelképezi. Mindez jól mutatja, hogy a Bod-szócikk konkrét ismerete nélkül is megteremtődhet az a képzetársítás, amely a Bethlen Kata-adományok értelmezésének alapját jelenti. A gyámoltalanság trópusainak imádságokban való megjelenéséhez lásd FAZAKAS Gergely Tamás, *Árva Bethlen Kata mint autobiográfiai jelenség: Filológiai, retorikai, történeti antropológiai közelítések Bethlen Kata szövegeihez és az árvai énförmálás 17–18. századi hagyományához*, Debrecen, 2018, 145 (habilitációs értekezés). A református házasságkötéshez lásd NÉMETH Balázs, „...Isten nem aloszik, rejánk pislong...”: *Református életforma kialakítása a folyamatosság és a változások közepette – a 16. századi Magyarország mint példa*, Bp., Kálvin, 2005, 67–82.

30 Fazakas Gergely habilitációs értekezése foglalkozik behatóbban az özvegyi nyomorúság és a közösségi szenvedés azonosításának lehetőségével a kora újkorban. Bethlen Kata esetében meggyőzően érvel amellett, hogy a patróna önreprezentációjának közösségi olvasata is lehetséges, amelyen keresztül a z egyház gyámoltalanságaként is érthető szövegeinek árvasság-metaforája.

Narratíván is megképződik a Krisztus menyasszonyaként való önmegjelenítés, hiszen Bethlen Kata szövegeiben is rendre visszatér ez az elem, legmarkánsabban talán önéletírásában: „Mely nagy örömmel várta mára az én lelkemnek kedves vőlegényét, hogy engemet e sárházból kiköltöztessen és magához vigyen.”³¹ Hasonló gondolatot fogalmaznak meg az imádságok is, bár a megszólalás pozíciójából és a műfaji eltérésekből fakadóan némileg módosul az értelmezés: „mert Testemet, Lelkemet, 's Eletemet, egészszen Tenéked szenteltem, már akár éljek, akár meghaljak, én nem magamé, hanem az én Meg-váltó Uram JESUS KRISTUSomé vagyok.”³² A végrendeletekben is megjelenik ez a metafora: „remelvén azt is, hogy Isten Ő Felsége itt, hévízi háza mnál hozza el azt a kedves órát, amelyben én is felöltöztetem a maz fejér bíbor köntösben és az én mennyei vőlegényemhez, az én Megváltómhoz bevitelem [...]”³³ Majd búcsúztató versében Bod is a „Bárány Jegyesse[ként]” írja le Bethlen Kátát, méghozzá éppen a foga rasi temetés alkalmával, amikor tehát az adományok már a templom tulajdonában voltak.

Figyelemre méltó, hogy miközben a szövegek és a textília tárgyfolytonossága megteremtik a patróna és a menyasszonyként láttatott egyház a zonosításának lehetőségét, paradox módon az adomány egyszerre mutatja fel eredeti funkcióját és fedi el azt. Hiszen a ruha szétvágásának és más formában való összeállításának gesztusán keresztül a zén újraformálása is lehetővé és láthatóvá teszi. A családcímerek a házaságban létrejött, Teleki Józseffel való egységet is megjelenítik; a annak köszönhetően pedig, hogy az identitás újraalkotása szakrális, nyilvános térben történik, a közösséghez tartozás és a gyülekezettel való egység válik hangsúlyossá. Hiszen a menyasszony szoknya szétvágásában a közösségérthozottáldozathozatalis megmutatkozik. A közösség szerepe azért is meghatározó, mert a református teológia szerint minden csak Krisztusra nézve szent, Krisztus teste pedig maga az egyház, így a hívek annak a tagjai. Ahogyan Bod is írja: „kik a' KRISTUSra, mint Közben-járóra, és az ő Tagjaira, az Hivekre mutattak”; „Másut-is a' tzerémóniás dolgokról mondja az Apostol Kol. II. 16, 17. hogy azok a' következő dolgoknak árnyéki, de a' Valóság a' KRISTUSé, a' kire mutattak, és a' ki által bétellyesedtenek mindenek.”³⁴ A közösség használatában válnak tehát szakrálissá a tárgyak, amelyek a Krisztus jótéteményei miatt érzett hála kifejeződései, valamint a kegyes élet bizonyítékai. Mindezen jelentések azonban csak a gyülekezet olvasatában, hitelesítő pozíciójából fakadóan tekinthetők érvényesnek.

Az adományok kegyességben és üdvösségben betöltött szerepe mellett evilági, praktikusszemponatok is érvényesültek. Emlékállító és reprezentatív funkciójuk szo-

Meglátásomszerint ez az a zonosítás a textílián keresztül is megtörténik. Vö. FAZAKAS, *Árva Bethlen Kata mint autobiográfiai jelenség*, i. m.

31 BETHLEN Kata *Önéletírása = Magyar emlékirók 16–18. század*, vál., kiad., jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 757.

32 BETHLEN Kata, *Védelmeső erős Pais*, 1751, 30; vagy „élek pedig többé már nem én, hanem él bennem az én JESUSom, és a' mellyé letett most én ebben a' Testben élek, az én JESUSomban élem.” *Uo.*, 40.

33 *Bethlen Kata rendelése eltemetéséről = Árva Bethlen Kata*, s. a. r., bev. TONK Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1998, 197.

34 BOD, i. m., előszó, c4r.

rosan összekapcsolódott, főként az utólag a textíliára hímzett címereken keresztül. Nemcsak a házasságpillanatainak és a két család kapcsolatainak a kifejeződésétörténet meg, hanem ezzel az egyháztámasztás társadalmilag elvárt szerepének is eleget tettek, maradandóvá téve a fogarasi eklézsiának nyújtott hozzájárulást, még az emléktábla elhelyezése előtt. A textíliában tehát egymásra íródott az egyén és a gyülekezet élettörténete, így az adomány a közösség emlékezetének és lokális történetének is a hordozójává vált. A praktikus szempontok közé tartozik továbbá az újrahasonosítás, amely e ruhák, textilek eszmei és anyagi értékéből fakadt, miközben használati értékük eredeti formájukban megszűnt. Vagyis Bethlen Kata menyasszonyi ruháját igen becsessé tette a drága alapanyag, az aranyfonal, az aprólékos kidolgozás, a nemeszemélytől származás, ám a ruhadarab a házasságkötés után elvesztette szerepét. Templomi adományformájában azonban másfajta használatban újra funkcionálissá válhatott.

Noha az írásos források száma csekély, a meglévő ismereteink alapján jól argumentálhatóan ráterjedően vizsgálódik ki Bethlen Kata fogarasi adománya rá vonatkozóan. A korábban már elemzett olthévízi terítőhöz hasonlóan azt igyekeztem megmutatni, hogy a textília lehetséges olvasata nem önmagában az anyaghasználatban vagy a szín- és mintavilágban rejlik, sokkal erősebben a kontextus, illetve a kontextusváltás teremti meg azt. E kontextus feltérítéséhez pedig érdemes bevonni a Bethlen Katától és közvetlen környezetétől származó szövegeket is, valamint a nálógiaként a tárgyi kultúra egyéb darabjait. Jelen esetben ez a megközelítés az adományozás datálásának körülhatárolásához, pontosításához is hozzájárulhat.

Összefoglaló

Adolgozatomban Bethlen Kata fogarasi adománya inak kontextusát igyekszik feltárni, megmutatva ezzel a textíliák jelentőségét az adott közegben. A református egyháztámasztásban nem tekinthető jellemző gyakorlata a menyasszonyi ruhák felajánlása, rendhagyó módon azonban a pátróna saját szoknyájából készítette az úrasztali abrosz és a szószéktakarót. E kontextusváltásból, az anyag újrahasonosításából adódóan megváltozott a textíliákhoz társítható értelmezés, a jelek olvashatósága. A szakrális tér kiemelt pontjain megjelenő fonalas munkák szín- és mintavilága és a korábbtól eltérő funkciója lehetővé teszi és ösztönzi az új jelentésteremtést, hiszen a megjelenő motívumok erős keresztény tradícióval bírnak. Fontos szerepe van az adományozásban Fogarasnak is, amely a uralkodók, a fejedelmek menyasszonyok és a nemes pátrónák egyháztámasztásában kiemelt helyszínek számított. Bethlen Kata textíliái a közösséghez való tartozás kifejezése mellett saját önmegjelenítéséhez is hozzájárultak, azt alakították.

An Analysis of Kata Bethlen's Donations in Fogaras

This paper offers a reconstruction of the context of Kata Bethlen's donations in Fogaras, indicating the significance of these textiles in the given setting. The donation of bridal wraps and wedding dresses cannot be regarded as a conventional practice in Calvinist church support, however, this particular patron had a communion table cloth and a pulpit cover made from her own skirt. Such a change of context, and the recycling of the material also transformed the interpretation associated with the textiles, the readability of the signs. The colours and patterns, and the ever so different new functions of the threadwork appearing in significant points of the sacral space enable and encourage the production of new meanings, as the appearing motifs are closely connected to the Christian tradition. Fogaras also plays a key role in the donation, as it was in high esteem in terms of church support by princesses and noble patrons. The textiles of Kata Bethlen expressed belonging to a community, but also contributed to and shaped her self-representation.